

Розділ 11

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIII–XVI СТ.

1. Народні промисли та сільське господарство

Своєрідністю економіко-географічного становища українських земель напередодні та у період їхнього перебування під владою Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), Королівства Польського (далі – КП), Угорщини, Молдови та Кримського ханату було їх розташування на межі лісостепу та південних степів. Відсутність у цей історичний період чітких географічних вододільних кордонів, за винятком Карпат і північних поліських боліт, не давала Україні надійного прихистку від народів степової цивілізації, особливо зі сходу та півдня. Внаслідок цього кочові народи відтісняли українців у ліси та лісостеми, гальмуючи південно-чорноморський напрямок колонізації. Цим самим помітно послаблювався зв'язок українських земель з Кримом і Надчорномор'ям, а звідси – з Балканами, Малою Азією, Кавказом, Середземномор'ям. Через це поселення українців все більше мігрували у бік лісової зони, активно заповнюючи території Київщини, Чернігівщини, Волині та Галичини, а на півдні практично не виходили південніше Канева та Вінниці. Проте, попри наявні труднощі, в досліджуваний період спостерігався господарський розвиток і відбувалося хоча й повільне, але неухильне зростання кількості населення – основної продуктивної сили України. Наявні відомості дають можливість скласти загальну картину динаміки чисельності українців у цей період. Зокрема, на рубежі XIII–XIV ст. налічують близько 3,2 млн осіб, на 1400 р. – 3,7 млн, на 1500 р. – 4 млн, на 1550 р. – близько 5 млн¹.

Промисли. Зазначені фактори справили помітний вплив на соціально-економічний розвиток

України, оскільки поліські лісові та лісостепові простори не славились родючими ґрунтами й були трудомісткі для рільництва. Хоча одночасно вони давали поселенцям прихисток від степовиків і спонукали до розвитку промислів. Промисловим заняттям також сприяла та обставина, що у навколишніх угіддях було багато різноманітної живності. У лісах і лісостепу водилося чимало оленів, зубрів, турів, лосів, річкових бобрів, куниць, лисиць, ведмедів, кабанів, вовків, зайців, диких коней. Схожою була ситуація й на порубіжних степових просторах України. Як нотували про останні у 1392 р. мандрівники: «Була це дорога гірка й томлива... тільки пустині великі і звірів сила: кози, лосі, вовки, лисиці, видри, ведмеді, бобри й птиці, орли, гуси, лебеді, журавлі та інші». Через це економічно доцільним було існування різноманітних категорій сільської мисливської людності (сокольників, бобровників, ловців, стрільців тощо), які хутрами сплачували данину та торгували, засолювали і в'ялили м'ясо, займалися відловом диких коней (тарпанів), які мігрували чималими табунами (50–60 особин). Останні хоча й були помітно меншими від господарських коней, але відзначалися силою та витривалістю. Загалом означена економічна діяльність зазвичай ставала заняттям не лише окремих груп промисловиків, а й переважної більшості населення, оскільки у лови часто виходили не лише мисливці, а й усі жителі поселення. Про що згодом опосередковано свідчили й назви українських сіл: Бобрівники, Соکیلники, Козильники тощо. Особливим, а часто й небезпечним, було добування великого звіра – оленя, лося, ведмеда, зубра та тура. Останні два види, зокрема, відзначалися великою силою і могли відважно нападати на ловців, перевертаючи останніх разом із конем. Хоча протягом XVI ст. тур, як попередник одомашненого вола – головної тяглової сили українського селянина й чумака, практично переводиться на українських теренах.

Полювання на пернату дичину часто проводилося із соколами, яструбами, кречетами. Відмінною від інших промисловиків сільською кастою були бобровники, які заготовляли шкіри бобрів для князівських дворів. Традиційно відбувалося й полювання на меншого хутрового звіра (білок, куниць тощо), дорогоцінне хутро яких інколи ставало грошовим еквівалентом у торгових і податкових операціях. Великі масштаби зазначеної мисливської активності з часом призвели до значного скорочення ареалу білок-попелиць та чорних куниць на українських землях, що входили до складу ВКЛ, а тому все частіше хутра останніх постачалися в Україну з Литви².

Особливим попитом в українців користувалися продукти бортницьких промислів, тобто збирання дикого меду в бортях (такі дупла готувалися в липах, соснах, дубах) або у виготовлених колодах. Мед і віск були важливими експортними продуктами тогочасної України. Особливо поширеним був бортницький промисел у жителів Київщини, Волині, Поділля та Лівобережної України, жителі яких дбайливо охороняли свої бортні дерева. А за знищення відповідних знаків та печаток (що позначали належність такого дерева тому чи іншому власнику) на бортях чи руйнування останніх правові норми, що діяли у ВКЛ, передбачали суворе покарання аж до смертної кари тут же, на місці злочину. Водночас у литовську добу української історії наявні також згадки про одомашнених бджіл – пасічництво, яке набувало все більшого розвитку не лише у селян, козаків та шляхти, а й у церковних володіннях. А розміри великих південноукраїнських пасічних господарств за тяжкістю сягали 3–7 верст. Бортництво й пасічництво давало українцям солодкий

продукт – мед, з якого також виготовляли «сичені» й «прісні» напої. Із воску переважно виробляли свічки, а також мазі, замазки для човнів, ним вощили нитки тощо. Віск, який готувався на продаж, селяни постачали в воскобійні, де його очищали, перетоплювали в злитки (капи) і ставили печатку³.

Надзвичайно популярним промислом, яким займалася переважна більшість сільського населення українських земель, було рибальство. Писемні джерела згадували й спеціалізовані категорії «рибників», «неводщиків» тощо. В ріках та озерах водилося багато риби (білуга, осетер, лосось, стерлядь, судак, щука, сом, карась, лин, плотва і т. ін.), а тому водні угіддя були значним багатством українського населення. Селяни влаштовували й рукотворні ставки, перегороджуючи гатями річки та притоки. Для лову риби використовували різноманітні снасті: вудочки, підсаки, неводи, мережі, сіті. Причому рибний промисел проводився як влітку, так і взимку. Тому риба була постійним джерелом харчування у тогочасних господарствах, оскільки частину улову селяни й козаки сушили, в'ялили чи солили, а решту продавали. Мандрівники із здивуванням зазначали, що в Україні «річки наповнені неймовірною кількістю осетрів та іншої великої риби».

Під час розширення шляхетського землеволодіння та посилення державного контролю над рибними угіддями встановлювалися натуральні оброки рибою. В одній великокнязівській грамоті правителів ВКЛ від 1529 р. говорилось, що ті господарі, які мають рибні угіддя «на Дніпрі і на інших ріках, вони всі... мають на замок наш державці нашому давати десятого осетра, а зі всіякої риби десяту рибину»⁴.

Важливою економічною галуззю посеред лісових промислів було виготовлення побутових речей домашнього вжитку, знярядь праці, клеп (для бочок) і ванчос (для кораблів), добування смоли та дьогтю. Із дерева будувалося селянське житло, господарські будівлі та засоби пересування (вози, сани тощо). Значного розвитку набув поташний промисел. Поташ отримували з попелу спалених дерев (берези, сосни), а застосовували під час виробництва фарб, мила, скла, в шкіряних промислах і для миття посуду. В 60-х рр. XVI ст. у поташний промисел вкладають значний капітал купці та шляхта. Зокрема, у 1565 р. із поташних буд у Березенському лісі на Волині вивозили на берег Бугу сотні лаштів поташу, для чого потрібно було до 700 підвід. Тут же у с. Велехове Степанської волості шляхтичем О.Лаським було створено чи не найбільше поташне виробництво, на якому за наймом працювало півтори сотні працівників. У першій половині XVI ст. 1 лашт попелу коштував 32 золотих, а продукція поташних промислів з українських земель збувалась у Польщі, Німеччині, Нідерландах та Англії.

Поширеним народним промислом на Поліссі було видобування та переробка залізної руди. Сільські металоплавильники, які мешкали в місцях покладу болотних і лугових руд, виплавляли з них метал в печах-домницях сиродутим способом з допомогою деревного вугілля. Добуте у такий спосіб залізо перероблялося в сільських або міських кузнях, де з нього виготовляли побутові вироби та сільськогосподарський інвентар. На Чернігово-Сіверщині у XVI ст. селяни більше як сотні поселень займалися добуванням руди. У Київському Поліссі цей промисел був вельми поширений у селах понад місцевими річками та їх притоками. З часів середньовіччя про давній залізорудний промисел на українських землях нагадують численні села з назвою «Руда», «Рудка» тощо.

В окремих регіонах України побутувало солеваріння, яке переважно застосовувалося у промисловій діяльності жителів Прикарпаття (Дрогобиччина, Коломийщина, Перемишльщина) та Північного Причорномор'я й Криму. Про кримські соляні озера XIII ст. сповіщав французький посол Рубрук у 1252 р. Саме в цьому регіоні сіль добували шляхом випарювання води в соляних озерах або лиманах. Звідти валки українських чумаків доставляли сіль в інші регіони України та інших земель ВКЛ. Іншою середньовічною технологією було виварювання солі із ропи, яку видобували з-під землі в соляних шахтах Прикарпаття. Менш якісну кам'яну сіль видобували на Закарпатті поблизу Солотвина. Наприкінці XVI ст. з'являються перші відомості про солеваріння селян Слобідської України. Крім того, соляні варниці також згадувалися на Сіверщині та Північній Буковині⁵.

Повсюдного поширення, особливо в селянському середовищі України в литовську добу, набуло домашнє прядіння та ткацтво із льону та конопель, а також виготовлення з глини посуду, побутових речей, різноманітної домашнього начиння тощо.

Загалом розвиток народних промислів на українських землях у складі ВКЛ ґрунтувався на давньоруських традиціях і даною галуззю господарства займалися переважна більшість сільської людності, промислові доходи становили вагому (20–30%, а подекуди й більше) частку прибутків населення України.

Агрокультура. Попри значну роль промислів у господарському житті українських земель ВКЛ і КП, все ж основою селянської економіки було землеробство. Українські археологічні матеріали (вже на період XIII ст.) представляють широкий асортимент селянських землеробських знарядь праці (різноманітні лемехи, коси, серпи тощо), а також залишки хлібних злакових культур (жито, пшениця, просо, овес), гороху та льону. Загалом подальший розвиток землеробства та удосконалення сільськогосподарських знарядь у цей час значно залежали від несприятливих зовнішньополітичних чинників, що склалися після монголо-татарського спустошення. Через що в Південноукраїнських регіонах прогресивна агрокультура ставала практично неможливою через постійну присутність татарських орд чи потенційну загрозу спустошливих походів ординців, які вже з останньої чверті XV ст. стають регулярними.

Регіонально в Україні побутували різноманітні системи рільництва. Зокрема, на теренах українського Полісся (Чернігівщина, Волинь, Північна Київщина) переважала підсічно-вогнева система землеробства, яка доповнювалася різноманітними промислами (полювання, рибальство, бортництво тощо). Для порівняння в інших регіонах України: на Закарпатті (під владою Угорщини), Північній Буковині (під владою Молдавії) та в Галицьких Карпатах (Галицька земля врешті-решт підпала під Польщу) побутувало гірське землеробство, яке поєднувало традиційну підсічно-вогневу систему з двопіллям, а також культивувалось гірське тваринництво (розведення волів, овець). В окремих районах Галичини та на Поділлі прогресивний розвиток техніки сільськогосподарського виробництва приводив не лише до поєднання підсіки з двопіллям, а й використання трипільної сівозміни, що в кілька разів збільшувало продуктивність оброблюваної землі⁶.

На першу половину XIII ст. припадають перші чіткі згадки про трипільну систему рільництва на українських землях, а вже за півтора століття остання стає найпоширенішою в агрокультурі. Хоча на Чернігово-Сіверщині, Слобожанщині,

Запорожжі й Північній Буковині ще тривалий час фіксується наявність перелогових земель. Навіть наприкінці XVI ст. у Путивльському повіті перелог становив половину оброблюваної селянської землі. Особливо це стосувалося віддалених від селянських поселень ділянок землі, угноєння яких було значно ускладнене. Але магістральний напрям розвитку агрокультури йшов шляхом відмирання підсічно-вогневої системи землеробства та утвердження трипільля. Очищені від дерев та кущів ділянки полишалися селянами все рідше і тому значно розширювались ареали постійних земельних наділів. Однак освоєння нових земель за традицією відбувалося підсічним і перелоговим методом. Це давало селянам можливість відвоювати від лісу ділянки ріллі й протягом перших кількох років отримувати значні акордні врожаї (до сам-30).

У цілому трипільна сівозмінна не була заскорузлою схемою, а мала регіональні відмінності. У повсякденному селянському господарюванні вона набувала різних модифікацій через зміну періодичної ротації полів, сівозміни різних культур, збільшення тривалості парового поля тощо. Та й сама орна ділянка подекуди ділилась не на три, а на 4–5, а то й 6–8 полів. Особливо важливими для трипільля були технологія обробітку ґрунту й орні знаряддя праці. Агротехнічний прогрес проявлявся насамперед у розширенні ареалів застосування відомих з давньоруського періоду рала та плуга. Вже під завісу XIII ст. плуги із залізними лемешами використовувало населення окремих регіонів Київщини й Галичини. Хоча паралельно відбувалося і вдосконалення основних знарядь праці. У XIV ст. стає помітною асиметрія плужних лемешів, чого не було в давньоруську епоху. Це дало підставу дослідникам твердити про плуги цього періоду як перехідні від плуга з симетричним лемешем (землю розвалював на два боки) до пізнього плуга з однобоким лемешем XVIII ст. (який повністю перевертав пласт землі). В інших регіонах України (Волинь, Північна Київщина, Чернігово-Сіверщина) переважаючою залишалася соха.

В агрокультурі певних регіонів ще тривалий час фрагментарно було помітне використання рала, яке все більше з основного орного знаряддя перетворювалося на допоміжне й використовувалося для другої оранки і дроблення скиб. На розчищених від лісу полях Чернігово-Сіверщини та Путивльщини застосовували поряд з іншим інвентарем двозубі та багатозубі орики або орчики. Соху найчастіше застосовували селяни для оранки легких поліських ґрунтів. Досить важливу роль в господарстві відігравав й інший сільськогосподарський реманент: коси, серпи, ціпи, вила, граблі, лопати, заступы, сокири, ручні жорна тощо. Загалом же техніко-конструктивні характеристики українських аграрних знарядь праці були на рівні кращих аналогів знайдених археологами в Західній Європі. Зафіксована практично одночасна поява плуга як в Європі так і на українських землях (кінець X ст.), з подальшою класифікацією останнього як «український традиційний». Згодом на його базі формувалися інші модифікації: степовий, карпатсько-гірський, поліський і волинський плуги⁷.

У литовську добу побутувала загалом досконала технологія обробітку ґрунту, яка в XIII–XIV ст. відзначалася багатством варіантів і складністю способів рільництва. Селяни майже повсюдно застосовували багатоступеневу оранку: весною для ярового клину, оранку чорного пару, обробіток стерні і толок під озимі зернові й оранку на зяб. При багаторазовій оранці, як правило, комбінували поетапний

обробіток поля плугом і ралом, рідше плугом і сохою, а ще рідше всіма трьома знаряддями. Оброблені різними знаряддями поля мали свою назву. Так, поліські селяни називали «пахотою» поле, де пройшла соха, «оранкою» чи «ріллею» – оброблені плугом, а «ролянкою» – ралом.

У польових системах рільництва велике значення надавалося рекультивації ґрунту, шляхом поетапної зміни ділянок і почерговості сівозміни зернових культур і городини. Велику роль у цьому відігравало удобрення полів попелом, торфом та гноєм. Дбайливо угноєні ділянки давали селянам набагато більші врожаї, через що коштували вдвічі дорожче, ніж неугоєні.

Хоча загалом про практику удобрення полів в Україні ми можемо говорити вже в період Київської Русі, але про регулярне використання селянами добрив як агротехнічної системи можна твердити лише з XV ст., що було пов'язано з перемогою трипільля. Цікавими були селянські спостереження і щодо періодичності внесення добрив (передусім гною) та його кількості. На одну десятину ґрунту селяни Центральної України вивозили кілька десятків (аж до півсотні) возів гною, а карпатські українці на 1 морг – вносили 100 возів. Для городів це співвідношення було значно вищим і сягало кількох сотень возів. Селяни вважали, що належно угноєний супісок дає добру родючість до 6 років, сіропіщані ґрунти – до 4 років, а піщані – ще вдвічі менше⁸.

Через важливу продуктивну роль гною в середньовічній агрокультурі, досить актуальним в селянському господарстві був розвиток тваринництва. Причому стійлові забудови для утримання худоби в індивідуальних селянських господарствах фіксувалися вже Правдою Руською XI ст. й в XIII–XVI ст. вони набули подальшого розвитку. Хоча й у XVIII ст. в південних регіонах України лише третина селян мали хліви для тварин, друга третина – лише піддашся, а решта – жодних будівель для худоби. Крім того, селянське рільництво потребувало відповідних тяглових тварин. Головною тяговою силою при обробітку ґрунту в лісостепових регіонах України були воли. Крім того, значного поширення набувало використання коней, що значно оптимізувало й пришвидшувало обробіток землі. Зокрема, воли використовувалися на більш тяжких ґрунтах (чорноземних і глиняних), а коні – головним чином на супіщаних та дерново-підзолистих землях.

Набір сільськогосподарських культур був досить численним. Сюди входив цілий ряд зернових, бобових, технічних та садово-городніх культур. Особливого поширення набували озиме жито (основної озимої культури) та яровий овес. Жито становило понад 2/3 всіх посівів зернових. Це пояснювалося невибагливістю жита до погодних, ґрунтових та виробничих умов. Чималу питому вагу селянських посівних площ займала пшениця, причому в південноукраїнських господарствах переважала озима, а в північних – яра. Важливе місце відводилося вівсу та ячменю, які, приміром, гірські селяни Галичини у XV–XVI ст. вирощували за допомогою двопільля. Ще у XII ст. з'являється гречка, яка в подальші століття розширює свої ареали посіву й дає непогані врожаї в лісових поселеннях та на кислих ґрунтах. Полба та просо скорочуються до мінімуму у XIV–XV ст. Розширюються плантації бобових культур (горох, боби, чечевиця), ріпи та маку. Практично повсюдного поширення в селянських господарствах України набувають такі технічні культури, як льон і коноплі. Останні особливо були вибагливими до якості ґрунту та обро-

бітку. Спостерігається певна спеціалізація регіонів, де селяни вирощували хміль (Поділля, Волинь, частково Житомирщина і Чернігівщина), закладаючи спеціальні хмільники.

Загалом трипільна система землеробства дозволяла селянам вирощувати непогані на той час врожаї. Так, середня врожайність жита, пшениці та ячменю становила сам-5, сам-6, а урожайність вівса, гречки, проса та гороху була трохи нижчою. Така врожайність (незважаючи на часті посухи, нищення посівів сараною тощо) забезпечувала не лише внутрішні потреби господарств, а й рештки зернових широко використовувалися у тваринництві і йшли на ринок.

З-поміж городніх культур важлива роль належала капусти, яку вирощували як на городах, так і в низинних ділянках поблизу річок та озер. На селянських грядках вирощували огірки, моркву, буряки, редьку, щавель, петрушку, часник, цибулю (у тому числі й озиму), м'яту, пастернак тощо. В селянських садах росли яблуні, груші, вишні, сливи, куці смородини, малини, агрусу⁹.

Отже, основними галузями сільськогосподарського виробництва були землеробство і тваринництво, побічними – промисли з переробки зерна і продуктів тваринництва, бджільництво, рибальство та інші промисли, а також сільське ремесло. Подальша ж прогресивна еволюційна зміна систем рільництва в Україні привела до унормування просторової локації сільських поселень. А остаточна перемога трипільля та перенесення вказаної сівозміни на все нові регіони уніфікували розміри українського села та територіальні параметри сільських громад.

Локація сільських поселень. На час входження українських земель до складу ВКЛ і КП в Україні переважали сільські поселення з площею 0,5–1 га, тобто були малодвірними (переважно не більше 5 дворогосподарств). Тенденція зменшення площі селищ була досить стійкою й спостерігалася ще в період з IX по XIII ст. Імовірно, це можна розцінювати як підвищення господарської й економічної самостійності малих сімей у складі громади. Ця тенденція зберігалася і в XIV–XVI ст. Кількість селянських дворогосподарств, які становили українське середньовічне село, була незначною, що було виправдано з економічної точки зору. У XIV–XV ст. чимало сіл в Галицькій, Київській та Подільській землі складались або з одного дворища, яке включало кілька селянських сімей, або з 2–4 відокремлених дворогосподарств малих сімей. Причому в документах цього періоду, в яких згадуються сільські поселення, часто села називаються дворищами, і навпаки. І навіть на середину XVI ст., незважаючи на існування старих великих і розростання нових сіл, ще немало залишалося сільських поселень з невеликою кількістю дворів¹⁰.

Такі загалом досить незначні розміри українських сіл могли бути зумовлені місцевими природно-економічними умовами. Характерні для цих районів сірі й суглинисті ґрунти вимагали під час обробки або застосування підсічно-перелогової системи землеробства, або угноєння полів. В умовах ранньої появи польових систем рільництва підсіка й перелог залишалися переважно на віддалених від поселень ділянках у вигляді додатка до перших. З другого боку, розвиток тваринництва давав можливість розчищені раніше землі вводити до системи постійних полів, оскільки угноєння давало змогу ефективно використовувати їх протягом тривалого часу. Проте систематично угноювати можна було лише ділянки поблизу поселень, що найефективніше досягалося в малих селах. Багатодвірні села неминуче створювали

дальноземелля, а з цим і значні господарські труднощі з удобрюванням далеких полів. Селяни, яким не вистачало близьких полів, віддавали перевагу переселенням на нові місця, створюючи собі сприятливі економічні умови для зручного використання навколишніх земель і угідь. Створені у такий спосіб нові селища і дворища теж були малодвірними.

Підсічно-перелогова система рільництва вимагала великої кількості землі та економічно виправдовувала існування великосімейних колективів. Останні існували в Україні в литовсько-польський період у вигляді дворищ, являючи собою найпростішу форму кооперації робочої сили з сільському господарстві. Але з розвитком продуктивних сил і переходом до трипілля паралельно йшов процес розпаду великосімейних колективів. Під впливом дії наведених вище факторів, а також у зв'язку із захопленням частини волосних земель шляхтою волосна громада, що являла собою конгломерат як окремих дворищ, так і більш-менш згуртованих їх груп, поступово трансформувалася в громаду окремого села двох типів (подвірну і дольову). Остання виникала у випадках, коли виділені зі складу великої сім'ї малі сім'ї не відселялися на нове місце, а заводили окремі двори поряд в попередньому поселенні. В таких випадках селяни розділеного дворища намагались отримати однакові частини – «долі» – зі складу попереднього спільного господарства. З цією метою вони ділили між собою землі, які перебували у розпорядженні великої сім'ї до розділу. Під час такого поділу виникали дольові сільські громади¹¹.

Протягом XVI ст. на Волині і в Галичині дольові села складалися з «півдворищ». Хоча найчастіше дворище в господарському відношенні ділилося на жеребки. Останні згадувалися в дольових селах Київщини і Волині. З часом вказані частини (півдворища, жеребки і т. п.) поділялися ще на менші ділянки і створені таким шляхом сільські громади вже складалися винятково з малосімейних селянських димів.

У зв'язку з тим що кожний власник своєї майнової частки міг її вільно продати, то серед співвласників з'являлися сторонні особи. Тому з часом сільська громада співвласників-родичів перетворювалася на громаду співвласників-складників. Цей процес чітко прослідковується на документальних матеріалах Київщини XVI ст. Зокрема, у той період у с. Лелети з 6 димів, що становили сільську громаду, в чотирьох головами були селяни, які іменувалися Лелетовичами (імовірно, співвласники-родичі колишнього дворища, що розпалося на долі, нащадки засновника села), а інші два дими очолювали, відповідно, Давидович і Карпович. Останні, отримавши на території села тим чи іншим шляхом частку землі, були рівноправними членами громади.

Відмінним від означеного вище шляхом формування складних громад було також об'єднання груп селянських дворів в одне багатодвірне село. Утворену у такий спосіб громаду назвемо подвірною або подворищною. У цьому разі село набувало форми не концентрованих, а розкиданих поселень. До складу подвірних громад входили, як правило, не лише господарства, які вийшли з одного розділеного дворища, а й дими, що виділилися з різних дворищ. Так, у другій половині XVI ст. у Київському повіті с. Рокитне складалося з 8 димів/дворів вихідців з 3 дворищ (Куриловичі, Осташковичі, Сезюковичі); с. Горловцизна – з 21 диму, в 14 з яких були вихідці з 4 дворищ (Мишковичі, Сачиничі, Вешнековечі, Самсоновичі), а решта – вихідці з інших дворищ. З часом під впливом різноманітних економічних

факторів у таких селах залишалося все менше однофамільних, тобто родинних димів. У XVI ст. в українських селах вже рідко зустрічалось в наявності 2–3 дими селян з однаковими прізвищами¹².

Подібний процес господарсько-територіальної еволюції волосної громади з подальшою її трансформацією в громаду села (дольового і подвірного типу), крім Волині й Наддніпрянщини, можна було спостерігати й на Прикарпатті.

2. Земельні відносини

Селянське та громадське землеволодіння. Територіально-економічною основою сільських громад були освоєні її членами орні землі й угіддя. Вона формувалася протягом тривалого часу і мала добре відомі межі. Особливо чітко такі кордони позначалися, коли селянські землі впритул наближались до меж іншої громади або приватного власника.

Економічний комплекс сільської громади все більше ускладнювався. Із часом він вже включав не лише нові орні землі, а й різноманітні угіддя та господарські споруди. Зокрема, під 1499 р. у Володимирському повіті Волині описувалося «село Сомино... с землями пашными и с бортными, и с соколым гнездом, и з дубравами, и з лесы, и з сеножатми, и з ставы, и з ставищи, и з озеры, и з реками, и з речками, и з бобровыми гоны, и з ловы, и з ловищи». А в 1567 р. на території с. Козлиничі Луцького повіту, крім традиційних угідь, згадувалися «млины и их вымелки», а також обширні території «з ловы звериными, пташымы и рыбными». В селах Чаруків, Серебич і Тоцлі того ж повіту в середині XVI ст. були угіддя «з млыны их вымелки, и з руды, и з реками, и з потоками, с криницами, и з зереманы и бобровыми гоны»¹³.

За майновою належністю переважна більшість угідь та частина оранки сільської громади перебували в її спільному володінні. Про це неодноразово згадують документальні матеріали. Зокрема, на Волині в 1528 р. Івану Подолянину було пожалувано три дворища в селі Підгайці, і поряд з цим йому надавалося право, яке мали всі члени сільської громади: «в гай липовый и в дуброву волный ему въезд по дрова, как жо и подданным господарским, и в дуброве и на болоте, што прикопаеть поля и протеребит сеножать, тое супокойное держати маеть»¹⁴. Значна кількість спільних угідь села документально зафіксована також у Північній Київщині. В процесі формування території селянської громади та встановлення її меж траплялося так, що в межах земель одного села мали свої володіння (вступи/в'їзди) члени інших сусідніх громад.

Моделі громадського землекористування теж були різноманітними. В одних випадках спільна альменда відводилася для виконання загальних селянських повинностей, для задоволення спільних потреб села, частина здавалася в оренду, а решта слугувала фондом розширення індивідуальних селянських господарств.

Спільно оброблювані землі громади існували майже в кожному селі. Починаючи ще з Правди Руської, джерела повідомляють про оброк і «корм», які селяни давали намісникам, їх тивунам та іншим князівським слугам. Подібні податки існували і в XVI ст. Траплялося, що одне селянське господарство громада виділяла для роботи лише на спільних землях і виконання загальних повинностей, а решта дворів брали на себе податки такого господарства¹⁵.